

Källkritik vid utredningsarbete

Bo Edvardsson, Föredrag 2007-04-18

Begreppet källkritik

Begreppet källkritik är av gammalt ursprung. Det har använts och används inom historieforskningen. I Sverige var det framför allt historikern Lauritz Weibull som kring 1910 startade forskningstrenden mot en mer kritisk hantering av det historiska materialet och ett förkastande av mer löst grundade historiska berättelser. Det källkritiska sättet att arbeta kom efter hand att bli accepterat i svensk historisk forskning. Det är främst fyra aspekter på material som betonats.

1. är materialet äkta eller förfalskat?
2. är materialet från samtida eller närvarande källa eller från senare källa?
3. är materialet tendensiöst/partiskt eller objektivt?
4. föreligger beroenden mellan material, t.ex. så att en eller flera källor tagit från en annan?

Idag har begreppet källkritik mycket kommit att anföras i samband med att propaganda, lobbyistinformationer, förtäckt reklam, lögnaktiga och otillförlitliga nyhetsuppgifter m.m. förs in i media, trots att man där har viss medvetenhet om behovet av kontroll av uppgifter.

Ordet källkritik sätter ”källan” till uppgifter i fokus och kan på det viset bli missledande. I fokus för intresset brukar vara uppgifters eller påståendens korrekthet. En rimligare benämning kunde därför vara uppgiftsvärdering eller kritisk prövning av uppgifter. Vid utredningsarbete inom t.ex. socialtjänst, polisens förundersökningar, psykiatri så finns det anledning föra in många andra aspekter på materialets kvalitet än de fyra klassiska aspekterna, även om dessa då och då blir relevanta.

En förekommande missuppfattning kring källkritik är att den som förkastar en uppgift eller påstående har bevisbördan, men så anses inte vara fallet. Det vore orimligt om den som bedriver kritisk prövning skulle ha bördan att motbevisa allehanda påståenden som inte låter sig motbevisas, t.ex. att Bo Edvardsson såg ett flygande tefat på campus i går kväll. Det är alltid den som påstår något som har bevisbördan, i detta fall Bo Edvardsson.

Källkritisk metodik innebär att en uppgift/påstående skall förkastas om det finns goda skäl eller en saklig grund för att misstänka att uppgiften är felaktig. Det räcker således med en grundad misstanke och det krävs ingen bevisning för att uppgiften är felaktig. Om det finns flera grunder för att misstänka att en uppgift är felaktig föreligger ett s.k. källkritiskt kluster (en grupp av kriterier), som gör det ännu mer sakligt befogat att förkasta en uppgift. Det är enligt min erfarenhet mycket vanligt med källkritiska kluster, vilket ofta gör beslutet lätt att avvisa enskilda uppgifter eller hela dokument.

Källkritik kan innebära att en korrekt uppgift ibland förkastas och att en felaktig uppgift ibland undgår att bli avvisad. Men källkritisk prövning bör leda till att den genomsnittliga kvaliteten på kvarvarande uppgifter är betydligt högre än den genomsnittliga kvaliteten på mängden av icke kritiskt prövade uppgifter. Svensk grundlag (Regeringsformen 1 kap 9§) föreskriver iakttagande av ”*saklighet och opartiskhet*” inom offentlig förvaltning. Källkritiskt arbetssätt torde vara väl i linje med lagens saklighetskrav.

Källkritik inbyggd i utredningsmetodiken

En utredare bör inte betrakta källkritisk prövning som enbart en aktivitet först efter det att uppgifterna har tillkommit t.ex. genom intervjuer med berörda och referenter. En kritisk

prövning bör byggas in i själva metodiken genom bland annat

- a. sättet att efterfråga uppgifter, minimera ledtrådar till uppgiftslämnaren (inga förutsättande, ledande, argumenterande frågor och signalerande av förväntningar) och klargörande och kontrollerande uppföljande frågor samt motfrågor och strävan efter allsidighet och relevans för frågeställningarna
- b. alla uppgiftslämnare får i lugn och ro läsa igenom, eventuellt korrigera och komplettera sammandrag av lämnade uppgifter samt bestyrka att de lämnat uppgifterna. Detta behöver inte innebära att enskilda uppgifter är korrekta men bör minimera missuppfattningar, överföringsfel etc.
- c. berörda personer (t.ex. vuxna och barn i en familj under utredning eller två personer som bråkar med varandra på en arbetsplats och blir föremål för utredning) ges möjlighet till systematisk replikering på allt material som berör var och en av dem (även replikerna bestyrks av dem som lämnar dem)
- d. andra från fall till fall möjliga kontroller görs med t.ex. referenter med kännedom, mot eventuella registeruppgifter, mot befintliga dokument (de berörda skall naturligtvis ges replikmöjlighet, då även sådana uppgifter kan vara felaktiga). Uppgifter från olika referenter, dokument etc kan jämföras.
- e. utredningsmaterialet skall vara rimligt allsidigt, rimligt preciserat och rimligt säkerställt (genom bestyrkanden av uppgiftslämnare, systematisk replikering, jämförelser av uppgifter av olika slag och kontroller i övrigt) innan det används för slutliga analyser och bedömningar, i annat fall skall sådana analyser och bedömningar källkritiskt förkastas. Exakt vad som skall anses rimligt kan behöva diskuteras och kan givetvis tänkas variera med hur allvarlig saken är och med hur genomgripande konsekvenserna av olika handlingsalternativ kan tänkas bli. Att föreslå ett omhändertagande av ett barn bör kräva mycket större noggrannhet i uppgiftshandlingen än en mindre åtgärd typ att tillsätta en kontaktperson.

Källkritiskt ansvarstagande

När en utredare ställs inför inhämtade uppgifter finns det en stor mängd grunder eller felkällor för att källkritiskt ifrågasätta uppgifter. En utredare har ett källkritiskt ansvar att sortera bort uppgifter när det finns en eller flera grunder att misstänka att de är felaktiga. Det är inte acceptabelt att hänvisa till att en källa står för en tvivelaktig uppgift. En utredare har eget källkritiskt ansvar och bör iakttä en rimlig etik – människor skall exempelvis inte behöva drabbas av felaktiga uppgifter genom slarv (något som verkar vara ett utbrett fenomen). Skulle det anses befogat att ta med en tvivelaktig uppgift i en utredning, t.ex. därför att den figurerat på något centralt sätt, så måste den åtföljas av en källkritisk kommentar.

Kritisk prövning I. Uppgiftsnivå

Kritisk prövning kan ha en partikulär karaktär, dvs. inriktas mot enskilda detaljer eller uppgifter i ett utredningsmaterial eller i en utredning. Exempel på omständigheter som kan inge misstanke om fel kan vara

- bristfällig eller slarvig dokumentation och kanske efter lång tid
- en uppgift kan inte preciseras eller källa kan inte redovisas
- en uppgiftslämnare har föga eller ingen kännedom eller påstår saker utan att kunna ange sakliga grunder eller uppvisar tankefel/dålig logik
- hörsägen (uppgift överförd mellan personer) med eller utan angiven källa
- misstankar om minnesfel, särskilt efter lång tid
- misstankar om påverkan på uppgiftslämnare genom t.ex. förutsättande, ledande, argumenterande, upprepade, pressande etc frågor eller förslag
- relationer och nätverk kring uppgiftslämnaren, t.ex. misstanke om lojalitet

- ekonomiska beroenden
- stark konflikt mellan parter
- mörkläggningstendenser i organisationer
- undvikande av uppenbara tolkningsalternativ
- enkelspåriga och ohållbara resonemang, diverse sakfel, fabuleringar etc. finns
- dåliga observationsbetingelser (t.ex. förlopp som är snabba, svåra att iaktta, stort avstånd, lätta att feltolka, observatören trött, berusad, ointresserad, okunnig etc)
- saklig grund kan inte öppet redovisas (t.ex. vägran, ingen dokumentation redovisas eller påstås ha förstörts - typ anteckningar "kastades")
- motsägelser mellan uppgifter

Kritisk prövning II. Utredningsnivå

Källkritisk prövning kan även inriktas mot en helhet av metodik eller information, t.ex. mot en utredningsprocess eller ett utredningspapper eller mot något annat dokument. Om en utredning inte utmärks av intellektuell och logisk redlighet skall den som helhet förkastas, även om det kan finnas en del enskilda påståenden som är korrekta. Exempel på kritiska frågor kan vara följande:

- vem har beställt utredningen av vem för vad? vilket makt-intresse-fält finns?
- hur ser den aktuella och tidigare relationen mellan beställare och utredare ut?
- finns något slag av beroende, t.ex. ekonomiskt, mellan beställare och utredare?
- har utredaren arbetat utifrån en övertygelse?
- har det funnits förväntningar och påverkningar i processen?
- är syfte och/eller frågeställningar tydligt angivna? styr de utredningsarbetet?
Eller är det frågan om ett metodiskt okritiskt klippkollage av uppgifter?
- är den använda metodiken relevant för syfte och/eller frågeställningar? (olika frågeställningar kan kräva olika metodik)
- är metodiken så tydligt beskriven att utredningen kan göras om av någon annan?
- förekommer uppenbar okunnighet och uppenbart missbruk rörande metodiken?
- redovisas enligt vilka principer som uppgifter har valts in i respektive valts bort från utredningen
- redovisas felkällor? finns i texten en kritisk medvetenhet om metodproblem och felmöjligheter? finns lämpliga osäkerhetsmarkeringar?
- vad finns? vad finns inte/fattas/undanhålls i utredningen?
- föreligger allsidighet i förhållande till syfte och/eller frågeställningar i utredningen?
Eller är utredningen uppenbart ensidig/alltför fåsidig?
- är uppgifterna relevanta eller icke-relevanta i förhållande till syfte och/eller frågeställningar i utredningen?
- uppfyller uppgifterna i utredningen rimliga krav på precisering?
- framgår klart att uppgifterna i utredningen är bestyrkta av uppgiftslämnare, systematiskt replikerade av berörda, kontrollerade och kritiskt prövade i övrigt?
Framgår klart att detta skett före slutliga analyser, bedömningar och förslag?
- klarar utredaren av att genomföra hypotesprövning på korrekt sätt? (även falsifierande uppgifter måste idogt eftersökas och användas och alternativa hypoteser måste formuleras och studeras)
- förekommer godtyckliga tolkningar eller strikt tolkningsarbete?
- är den övergripande logiken i utredningen cirkulär, dvs. utgår den från en övertygelse till stöd för vilken uppgifter ensidigt söks och ensidigt tolkas, varvid bortses från andra möjligheter/hypoteser/tolkningar, och blir resultatet okritiskt i linje med övertygelsen?
- gör utredaren generaliserande eller kategoriska uttalanden och bedömningar som

- inte har täckning i materialet?
 - har utredarens förslag täckning i materialet (och eventuellt anförts sidomaterial)?

Kan källkritisk prövning underdrivas respektive överdrivas?

En mycket vanlig situation är att den källkritiska prövningen är alltför svag och att både felaktiga enskilda uppgifter och logiskt och metodiskt undermåliga utredningar tillåts passera och ibland rakt in i mycket allvarliga sammanhang som domstolsprocesser eller med stor spridning ut i media. Den källkritiska prövningen underdrivs ofta och de mänskliga och ekonomiska kostnaderna för detta kan bli stora, men svåra att mäta.

Källkritisk prövning kan som allt annat användas felaktigt och till och med medvetet missbrukas. I vissa akutsituationer finns inte tid för källkritik. Det kan vara lämpligare att handla direkt och bestämt även med risk för fel, som kan efterkorrigeras. Ett exempel är den 6-årige pojke i USA som ringde en larmcentral två gånger och sa att hans mamma mådde dåligt. Han blev inte trodd, ingen hjälp kom och mamma dog. Han bedömdes felaktigt som falsklarmare. Detta är inget lätt problem för larmcentraler, då det hela tiden förekommer obefogade larm. Ett betydligt tuffare exempel utgör den amerikanska militärens agerande i Pearl Harbour i samband med det överraskande japanska flyganfallet 1941. En mängd punkter på radarn gjorde att radarchefen ringde ett militärt befäl som menade att det nog var fyra förväntade amerikanska bombplan på väg till Hawaii och man mobiliserade inte för den pinsamma alternativa tolkningen, dvs. ett japanskt anfall. Stora förluster i människoliv och fartyg blev följden. Efter anfallet kommer de fyra amerikanska bombplanen in och får landningstillstånd, vilket inte hindrade att amerikanerna själva utan källkritisk prövning skjuter ner tre av dem. Det verkar inte ha ringts några kontrollsamtal då. Skjut först och tänk sedan...

En aspekt på källkritisk prövning är att exempelvis en myndighet med makt kan använda överdriven källkritisk prövning gentemot en medborgares uppgifter men inte gentemot sina egna påståenden eller påstådda utredningar. Det kan innebära överdrift och underdrift i ett och samma ärende. Detta kan t.ex. hända i sociala ärenden.

Det är naturligtvis även möjligt för en medborgare att överdriva kritiken av en myndighets resonemang och underdriva självkritiken. Källkritiskt tänkande kan fungera självgyllande för både myndigheter och medborgare. Samtidigt skall påpekas att en del kritiska tankegångar vid närmare granskning inte har sådan kvalitet att de är kvalificerade som seriös källkritik. Tankefel, fabuleringar, gnäll och skvaller kan inte betecknas som källkritiskt tänkande. En del uttalanden från myndigheter eller medborgare, som kan påminna om källkritik, är inte godtagbart tänkta.

För myndigheter och myndighetspersoner finns anledning att dels rikta källkritiskt tänkande mot sina egna uttalanden och utredningar, och dels vara på sin vakt vad gäller överdrifter i både korrekt och usel källkritik gentemot den lilla människan. Det går att krossa människor med källkritik. Det finns anledning erinra om att saklighetskravet i grundlagen gäller offentliga förvaltningar och inte privatpersoner.

Några källkritiska metodproblem

1. Det källkritiska misstaget

Ett vanligt tankefel är att vi okritiskt tar emot uppgifter som vi sedan använder eller för vidare, trots att de är eller kan vara felaktiga. Vi underlåter att vara källkritiska. En annan variant är att vi inser att en uppgift är tvivelaktig, men ändå använder den eller underlåter

att bifoga kritiska kommentarer när uppgiften vidareförs. Detta kan t.ex. sammanhånga med att uppgiften råkar passa våra syften eller övertygelser.

2. Likhetsproblemet

I vissa fall kan falska uppgifter te sig likadana som sanna uppgifter och det kan vara svårt eller omöjligt att reda ut vad som är sant eller inte sant. Eventuellt kan svar på uppföljande frågor med begäran om klargöranden och preciseringar vara till hjälp. Även ett klargörande av sammanhanget runt en uppgift kan vara klargörande, t.ex. kan det inge skepsis när en ny anklagelse kommer lägligt efter att en konflikt uppstått eller när den kommer från en källa som tidigare beslagits med lögnar eller fabuleringar.

3. Sanningsillusionen

Vi har en stark tendens att tro att påståenden är sanna, även när de är felaktiga. Tillit är förutsättningen för att mänskligt samspel skall fungera. Detta leder till att vi har svårt att ifrågasätta och förkasta felaktiga påståenden och många sådana blir godtagna som sanna. Vi överskattar mängden sanningar och underskattar mängden falska påståenden.

4. Övertygelsefixering

Vi vill gärna behålla våra övertygelser och trosföreställningar och även när det presenteras motsägande evidens. Ibland gynnar dessutom övertygelsen oss själva på något sätt. Det kan då vara svårt att källkritiskt förkasta uppgifter som verkar ge stöd åt övertygelsen och svårt att förkasta övertygelsen. Övertygelser slår ofta igenom på ett förödande sätt i utredningsarbete, t.ex. genom att uppgifter söks ensidigt, tolkas ensidigt och inte utsätts för kritisk prövning. Motsägande uppgifter kan komma att undvikas eller undanhållas eller alltför lätt avfärdas.

5. Flera bedömare, flera perspektiv

Det kan stärka den källkritiska bedömningen av uppgifter eller dokument att flera bedömare används. En enda bedömare kan lätt missa någon viktig aspekt. Flera bedömare har sammantaget tillgång till mer kunskap och erfarenhet och fler perspektiv att bedöma uppgifter. Det är dock inte nödvändigtvis så att flera bedömare leder till en bättre källkritisk bedömning, t.ex. tillför fler bedömare som resonerar osakligt inget och kan försämra eller störa bedömningen.

6. Skräp in – skräp ut - principen

Om man helt eller delvis matar en utredning eller beslutsprocess med icke-allsidiga, icke-relevanta, icke rimligt säkerställda och/eller vaga uppgifter, så är risken stor att det kommer ut felaktiga bedömningar och olämpliga beslut. Om skräp förs in, så kommer skräp ut, vilket man ofta inte vill kännas vid. Det enda sättet att stoppa detta är att genom kritisk prövning sortera bort skräpet, göra eventuellt behövliga kompletteringar av uppgifterna och använda de då allsidiga, relevanta, rimligt säkerställda och rimligt preciserade uppgifterna som underlag för analyser, bedömningar och beslut.

7. Subjektivitetsproblemet

I många fall av källkritisk bedömning föreligger föga av subjektivitet eftersom kriterierna kan konstateras objektivt och inte bestrids av någon. Om t.ex. en uppgift är vag, obestyrkt av uppgiftslämnaren och inte replikerad av den/de som berörs av uppgiften, så finns sammantaget tre sakliga skäl att förkasta uppgiften, som för övrigt på grund av sin vaghet inte kan användas till något sakligt ändamål. Den som argumenterar för att en sådan uppgift (exempelvis "Kalle är aggressiv") har sakligt värde visar bara upp sitt dåliga

källkritiska omdöme inför omgivningen. Enbart ett av de tre skälen är tillräckligt för att förkasta uppgiften i ett sammanhang med höga krav på säkerhet. Men det kan finnas andra källkritiska bedömningar som är mer diskutabla. Att ett dokument med ett flertal sakfel och tokiga resonemang kan förkastas är knappast kontroversiellt, men om ett sakfel kan konstateras i ett dokument – hur skall vi då bedöma dokumentet som helhet? Det är något som behöver diskuteras och övervägas från fall till fall och rimligen kan sakfelets uppkomsthistoria och betydelse i dokumentet behöva övervägas. Det finns små sakfel som har trivial förklaring och kan sakna betydelse och det finns sakfel som förändrar ett helt dokument, t.ex. ett ohållbart antagande som hela dokumentet bygger på. En del bedömningar kan som påpekats lämpligen diskuteras av flera bedömare och det är ibland oundvikligt att bedömare kan ha olika uppfattning om en saklig invändning mot en uppgift eller ett dokument. Ibland blir det dock tydligt att en del av dem som gör källkritiska bedömningar saknar kunskap om källkritik. Exempelvis har jag kunnat iaktta hur domstolar ofta använt dokument i socialmål och brottmål mot vilka stora mängder källkritiska invändningar kan riktas och i domskrivningar låtsats som om invändningarna inte fanns.

8. Förnekelse av källkritikens relevans

Det förekommer en del antiintellektuella ståndpunkter som innebär förnekande av att källkritik skulle vara något relevant. Det kan vara frågan om argument som att *”Lyssna och lita på vad folk säger”*, *”Eftersom X säger att det är så, så är det så.”* *”Jag var där så jag vet vad som sades”*, *”X-personer ljuger alltid (eller aldrig)”*, *”Jag upplever att X talar sanning (eller ljuger)”*, *”Jag går på intuition här”*, *”Sluta tjafsas och hör på nu”*, *”Om man skall granska uppgifter så här noga så går det inte att bevisa något”* eller att enbart tuga om anförda källkritiska invändningar och underförstått utgå från att materialet är korrekt. En förnekelse av källkritikens relevans kan naturligtvis vara en strategi för den som inte vill tänka eller vill driva igenom sin egen sanning eller som har talang som besserwisser eller maktmissbrukare. Förnekarna utgör en fara för sig själva, för andra och för samhället.

Referens

Edvardsson, B. (2003). *Kritisk utredningsmetodik – begrepp, principer och felkällor*. Stockholm: Liber.